

СИДОРОВИЧ
Олександр Сергійович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін
ВП НУБіП України
«Ніжинський агротехнічний інститут»
sydorovith@ukr.net
(м. Ніжин)

**ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ
СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР
(друга половина 40-их – 70-ті рр. ХХ ст.)**

На основі методів історичного дослідження проаналізовано зміни в організаційно-територіальній структурі споживчої кооперації УРСР у другій половині 40-их – 70-тих рр. ХХ ст. Визначено, що ці зміни були спричинені не об'єктивними причинами розвитку мережі споживчих товариств, а відбулись через насаджувану владою політику по укрупненню господарських одиниць в аграрному виробництві. Основні зміни полягали в укрупненні та ліквідації дрібних та збиткових сільських споживчих товариств та згодом їх повній ліквідації в межах окремих адміністративних одиниць – районів і створенні районних споживчих товариств. Це призвело до ще більшої концентрації влади у руках радянсько-партійної бюрократії та применшення ролі власника-пайовика.

Ключові слова: споживча кооперація, структура, укрупнення.

На основе методов исторического исследования проанализированы изменения в организационно-территориальной структуре потребительской кооперации УССР во второй половине 40-ых – 70-ых гг. ХХ ст. Определено, что эти изменения были вызваны не объективными причинами развития сети потребительских обществ, а состоялись из-за насаждаемой властями политики по укрупнению хозяйственных единиц в аграрном производстве. Основные изменения заключались в укрупнении и ликвидации мелких и убыточных сельских потребительских обществ и впоследствии их полной ликвидации в пределах отдельных административных единиц - районов и создании районных потребительских обществ. Это привело к еще большей

концентрації влади в руках советско-партиїної бюрократії і умаленню ролі власника-пайщика.

Ключевые слова: потребительская кооперация, структура, укрупнение.

On the basis of the methods of historical research changes in the organizational and territorial structure of USSR consumer cooperatives (second half of the 40th - 70th years of XX century) were analyzed. It was found out that these changes were not caused by objective reasons of the development of a network of consumer societies, but took place because of the government policy propagation on enlargement of economic units in agricultural production. The main changes lay in the consolidation and elimination of small and unprofitable rural consumer societies and then their complete elimination within separate administrative units - districts and in the creation of regional consumer societies.

Thus, the structural transformation that occurred in the studied period in the system of consumer cooperatives the USSR led to the consolidation of links, contributed to an even greater concentration of power in the hands of Soviet party bureaucracy, nationalization and depersonalization of cooperative ownership, reduction and total levelling of the role and value of owner-shareholders.

Key words: consumer cooperation, structure, enlargement.

Кооперативний сектор економіки в розвинених країнах Європи та Північної Америки займає одне із чільних місць, особливо в агропромисловому комплексі. Відповідно до призначення він допомагає дрібним виробникам та споживачам об'єднати зусилля для мінімізації витрат і конкуренції із великими «знеособленими» корпораціями й холдингами. У нашій країні, на жаль, кооперація ще не зайняла належного їй місця. Одна із причин – спадок радянської доби, історичного відрізка, коли кооперативні принципи були знівельовані, а сама кооперація (споживча) була фактично одержавлена. Виходячи із цих міркувань, на нашу думку, буде доречним більш детально проаналізувати окремі аспекти діяльності споживчої кооперації УРСР та зміни в її структурі у повоєнний період, котрі знищили первинні кооперативні засади у сільських споживчих товариствах радянської України.

У пострадянській історіографії України опубліковано кілька праць присвячених історії кооперативного руху і споживчої кооперації зокрема, однак

зміни в організаційній структурі кооперативної системи в них згадуються лише фрагментарно [7, с. 736; 4, с. 323].

Низовою ланкою у структурі споживчої кооперації були сільські споживчі товариства (російська аббревіатура «сельпо»). Саме вони в межах адміністративно-територіальних одиниць були об'єднані в райспоживспілки і далі – в облспоживспілки. Таким чином, кількість двох останніх ланок довгий час залишалась незмінною й залежала від змін у адміністративно-територіальній структурі Української РСР. Однак сільські споживчі товариства (далі – сільСТ) у досліджуваній період зазнавали доволі суттєвих змін як кількісних, так і якісних.

Так як споживча кооперація була доволі міцно «вмурована» в колгоспно-радгоспну систему, то чисельність сільСТ залежала від політики, яку провадила компартійна верхівка щодо сільського господарства. Саме тому, на початку 1950-их рр. майже одночасно із кампанією по укрупненню колгоспів і радгоспів розпочалась кампанія з укрупнення сільських споживчих товариств. Проте не можна однозначно стверджувати, що процес укрупнення колгоспів та споживчих товариств був повністю синхронізований. Так, згідно із архівними джерелами подекуди процес укрупнення споживчих товариств розпочався в УРСР у кінці 1940-их рр.

Поштовхом до початку цих перетворень послуговували рішення III з'їзду уповноважених споживчої кооперації СРСР (1948 р.), де було наголошено на організаційно-господарському зміцненні сільських споживчих товариств, а фактично – ліквідації дрібних і збиткових кооперативів [5, с. 164]. Буквально відразу в Україні й розпочався процес укрупнення мережі сільСТ. Так, 5 січня 1949 року Зміївська районна рада (Харківська обл.), заслухавши матеріали про збитковість сільських споживчих товариства і розглянувши проект злиття сільСТ представлений райспоживспілкою, прийняла рішення про злиття (ліквідацію) 5 збиткових товариств [1, арк. 13].

Через рік, з 27 червня – по 1 липня 1950 р., проходили збори Ради Центроспілки, які розглядали питання організаційно-фінансового зміцнення сільських споживчих товариств та проголосили необхідність укрупнення споживчих товариств задля поліпшення їх господарських показників. Незабаром, протягом літа-осені 1950 року, правління більшості облспоживспілок України приймають постанови, в яких зобов'язують правління райспоживспілок провести злиття і укрупнення сільських споживчих товариств [15, арк. 52-58]. Однак цей процес тривав досить довго, так як вимагав дотримання ряду юридичних процедур. Так, злиття споживчих товариств узгоджувалось із правлінням колгоспів та радгоспів, із місцевими партійними і радянськими органами. Завершальною крапкою в цьому процесі було позитивне рішення загальних зборів пайовиків товариства.

І хоча у більшості випадків така згода отримувалась, все ж траплялись випадки, коли пайовики буквально сприйнявши принципи «кооперативної демократії» не погоджувались підтримати рішення, що нав'язувались зверху. Іноді й місцева влада висувала обґрунтовані заперечення проти бездумної ліквідації сільських споживчих товариств. Зокрема у спільному листі голови виконакому Березнянської райради Чернігівської області А.Павленка та секретаря місцевого райкому КПУ С.Усатюка до голови правління Чернігівської облспоживспілки містилось прохання замість укрупнення споживчих товариств, котре, на їхню думку, у даному районі в силу географічної віддаленості населених пунктів ускладнить обслуговування населення, організувати два нових сільських споживчих товариства у селах Рогозки та Дирчин [3, арк. 18]. Питання об'єднання Ярославського із Старо-Басанським і Рудьковського із Марковецьким сільським споживчим товариством Бобровицького району Чернігівщини неодноразово ставилось на зборах пайовиків, котрі категорично відкинули цю ідею через розкиданість населених пунктів та побоювання перебоїв із завезенням товарів. Як в

Рудьковці, так і в Марківцях були власні й сільради, й колгоспи, тому «зливатись» в одне споживче товариство пайовики не хотіли [3, арк. 117].

Іноді пайовики при процедурі укрупнення не погоджувались із ліквідацією саме їхнього товариства, а не сусіднього [3, арк. 179]. Так, питання про укрупнення Жуклянського споживчого товариства із Холменським розглядалось на зборах уповноважених. Пайовики сіл Рейментарівка, Олійники та Богданівка схвалили це рішення, однак жуклянці виступили проти, через що знадобилась додаткова роз'яснювальна робота оргінструкторських працівників серед окремих мешканців села і винесення цього питання на ще одні позачергові збори [3, арк. 224].

У Сосницькому районі уповноважені Ольшанського споживчого товариства на зборах 6 березня 1959 року, не дивлячись на вмовляння оргінструктора із району, висловились проти приєднання до сусіднього сільСТ. Так, уповноважений І.Шестак побоювався, що через віддаленість від дороги їхнього села товари будуть завозитись не регулярно. Його підтримали І.Петрицький та П.Макуха, котрі зазначили, що їх задовольняє стан із завезенням товарів та існуюче сільське споживче товариство. В результаті, згідно з процедурою голосування всі присутні на зборах 76 уповноважених пайовиків не підтримали пропозицію райспоживспілки про ліквідацію споживчого товариства [3, арк. 55].

Траплялись випадки, коли пайовики відчувши всі «принади» нового об'єднаного сільСТ виступали за повернення свого товариства. Так, колгоспники і пайовики села Стрільники Бахмацького району Чернігівщини у 1955 році із проханням знову організувати у їхньому селі споживче товариство звернулись до секретаря ЦК КПУ І.Д.Назаренка. Проблема полягала в тому, що після реорганізації сільСТ (укрупнення), у досить великому селі на 700 дворів (2800 мешканців), значно погіршилось торгівельне обслуговування. Сільське споживче товариство об'єднали із сусіднім Красилівським і після цього, не дивлячись на обіцянки керівництва райспоживспілки організувати кільцевий

завіз товарів і безперебійну торгівлю, асортимент товарів значно погіршився. Частою стала відсутність товарів першої необхідності (сіль, гас, крейда, хліб). Селяни були змушені ходити за необхідними товарами за 7-10 км. Продавці через 3-4 дні їздили здавати виторг і через це по 2-3 дні в тиждень крамниця була зачиненою. Характерно, що із цією проблемою селяни звертались як до керівництва райспоживспілки, так і облспоживспілки, але – безуспішно. Варто відзначити, що й звернення до «київського начальства» не допомогло. Адже селяни отримали відписку, згідно із якою в цілому порушень принципів кооперативної демократії й статуту споживчого товариства не встановлено. Після рішення виконкому Бахмацької райради про об'єднання Красилівського і Стрільницького споживчих товариств збори пайовиків відбулись у кожному товаристві. А представниками облспоживспілки були вжиті заходи до поліпшення торгівельного обслуговування пайовиків та завою товарів у достатній кількості [18, арк. 47-48].

Подібна доля спіткала і звернення пайовиків села Пролетарське на Харківщині, де після укрупнення також погіршилось торгівельне обслуговування. У відповіді голови правління Харківської облспоживспілки було зазначено, що це питання уже вирішене і сільСТ ліквідоване як нерентабельне, а також була дана вказівка правлінню райспоживспілки про покращення торгівлі в даному селі згідно із асортиментним мінімумом [1, арк. 72].

Для прискорення процесу укрупнення сільських споживчих товариств кожній облспоживспілці «доводились» планові показники щодо кількості «укрупнених» товариств. Зокрема, згідно із такими завданнями тільки по Чернігівській області станом на 1959 рік було ліквідовано (укрупнено) вже 47 сільських споживчих товариств [3, арк. 13].

Після проведення структурних реорганізацій в низовій ланці споживчої кооперації УРСР роль голів райспоживспілок у партійно-бюрократичій системі

влади зростає. Про це свідчить той факт, що з кінця 1950-их їх стали вводити до номенклатури обкому [20, арк. 40].

Територіальна структура Укоопспілки також зазнавала змін відповідно до адміністративно-територіальних змін УРСР, що відбувались у кінці 1950-их – першій половині 1960-их рр. Так, згідно із постановою Президії Верховної Ради УРСР від 21 січня 1959 року було ліквідовано ряд адміністративних районів. Проводилась процедура ліквідації і відповідних райспоживспілок. Ця структурна трансформація здійснювалась двома основними шляхами. Перший: ліквідована райспоживспілка передавала свої активи і пасиви сусідній райспоживспілці, другий – кільком сусіднім райспоживспілкам. Так, на Чернігівщині в 1959 р. було ліквідовано 6 районів. Відповідні райспоживспілки передавались сусіднім за територіальною ознакою. У тих випадках, де окремі сільські ради у зв'язку зі змінами адміністративно-територіального поділу перейшли до інших районів, роздрібні та інші підприємства райспоживспілок передавались до райспоживспілок чи сільських споживчих товариств відповідних районів. Для унормування юридичних і організаційних аспектів цих змін на рівні облспоживспілки створювались спеціальні ліквідаційні комісії [3, арк. 20].

Також сільСТ ліквідовувалось у випадку передачі приміського сільського населеного пункту до меж міста. Урбанізаційні процеси, котрі у другій половині ХХ ст. посилювались, призводили до почастишання подібних випадків у межах Української РСР. У такому випадку майно кооперативу передавалось райспоживспілці, а пайові внески повертались вже колишнім пайовикам [1, арк. 37].

На початку 1970-их рр. в Укоопспілці було проведено чергову реорганізацію структури за рахунок скорочення і укрупнення ланок. Поштовхом послугувала постанова Ради Міністрів та ЦК КПРС від 13 жовтня 1969 р. «Про заходи по вдосконаленню й здешевленню апарату управління», яка зобов'язувала державні органи влади, підприємства, установи та організації

розробити і здійснити заходи щодо вдосконалення структури апарату управління та скорочення його чисельності, переглянути діючі типові штати й типові структури організацій і установ, максимально використовуючи передовий досвід підприємств та організацій, що мали найбільш економні штати управління [6]. Через рік, на засіданні Ради Міністрів УРСР 24 жовтня 1970 р. було вказано на значні недоліки в торгівельній діяльності споживчої кооперації. Тому, реагуючи на ці зауваження та виходячи із недоцільності подальшого існування дрібних споживчих товариств, правління Укоопспілки стало активніше впроваджувати політику укрупнення низової ланки споживчої кооперації. Тільки за 1969-ий і 9 місяців 1970 року в системі споживчої кооперації України укрупнено 386 кооперативів із річним товарообігом до 1 млн. крб.

14 червня 1971 року Укоопспілка прийняла постанову № 209 «Про стан укрупнення малих кооперативів у системі кооперації республіки», що регламентувала процес злиття дрібних споживчих товариств [7, с. 736] Згідно з цим документом правління Укоопспілки зобов'язало обласні споживспілки укрупнити 470 дрібних споживчих товариств. Для кожної облспоживспілки визначалось конкретне завдання і встановлювався контроль за його виконанням. В період із 1972 р. по 1 жовтня 1973 р. кількість споживчих товариств УРСР внаслідок їх укрупнення скоротилась на 1231. У підсумку, середній річний товарообіг одного споживчого товариства склав у цьому році 4 млн. крб. проти 1,3 млн. у 1970-му [11, арк. 129].

Ця хвиля оптимізації організаційної структури розпочалась із експерименту в Черкаській області. Правління Черкаської облспоживспілки звернулось до Укоопспілки із проханням створити в усіх районах області замість сільських споживчих товариств районні споживчі товариства, що повинні бути розташовані за принципом адміністративного поділу місцевих рад та колгоспно-радгоспного виробництва. У свою чергу, районні споживчі товариства згідно з організаційно-господарським розподілом складались тепер

із роздрібних торгівельних підприємств на чолі із директором, що об'єднували один чи декілька магазинів, що розташовувались переважно на території однієї сільради. За задумом, така реорганізація повинна була надати можливість підвищити відповідальність кожного спеціаліста апарату управління споживчою кооперацією. Увесь транспорт районної ланки споживчої кооперації тепер об'єднувався у транспортно-експедиційних конторах і забезпечував потреби магазинів централізовано через одну оптову ланку міжрайбаз, кількість яких у кожній області була різною. Після реорганізації кількість штатних одиниць у Черкаській облспоживспілці скоротилась на 31-ну, а фонд річної зарплати зменшився на 4,3 тис. крб. У результаті – кількість штатів новоствореної ланки районного споживчого товариства збільшилась, порівняно із райспоживспількою з 23 одиниць до 41 штатної одиниці. Однак це збільшення було проведено за рахунок ліквідації сільських споживчих товариств і відповідно – штатних одиниць сільСТ [19, арк. 25]. Саме така схема реорганізації структури споживчої кооперації Черкащини була схвалена ЦК КПУ та прийнята за основу при подальших змінах по Укоопспілці в цілому.

Таким чином, у багатьох районах республіки, де були необхідні умови (наявність відповідної матеріально-технічної бази, транспортно-експедиційних контор тощо) райспоживспілки реорганізовувались у споживчі товариства у межах всього адміністративного району (далі – райСТ). За період із 1972-го по 1 січня 1974 року в УРСР було створено 153 районні споживчі товариства, а всього на цю дату функціонувало вже 165 райСТ. Відповідно зменшилась кількість сільських споживчих товариств. Так, у 1974 р. їх чисельність скоротилась із 1980 до 1792 кооперативів. В Черкаській, Чернівецькій, Тернопільській та Кримській областях усі райспоживспілки були реорганізовані в райСТ. Така реорганізація пояснювалась причинами економічної ефективності. Якщо облспоживспілки, що складались із райспоживспілок збільшили прибуток у 1973 році порівняно із 1972 роком тільки на 2,3 %, то облспоживспілки, де сільські споживчі товариства були реорганізовані в

районні споживчі товариства – на 7,5 % [14, арк. 13]. Аналіз статистичних даних Укоопспілки у цей період засвідчив, що чим більший за розмірами кооператив, тим ефективнішою є його робота. Так, у 1970 році було проаналізовано фінансову звітність двох облспоживспілок: Одеської та Кримської. У першій переважали дрібні споживчі товариства, у другій – великі. Розрахунки показали, що і видатки в торгівлі, й витрати обігу в Кримській облспоживспілці були нижчими, ніж на Одещині [14, арк. 25].

У цих 165 районних споживчих товариствах було створено 89 галузевих торговельних об'єднань. У сфері кооперативного громадського харчування станом на 1974 р. створено 261 об'єднання і комбінат громадського харчування, товарообіг котрих складав близько 70 % товарообігу галузі [14, арк. 10].

В цілому динаміка змін структурних ланок Укоопспілки у досліджуваній період виглядала наступним чином:

**Динаміка змін основних організаційних ланок споживчої кооперації
УРСР (1945-1983 рр.)**

Складено за: [8, арк. 1; 9, арк. 2; 10, арк. 8; 13, арк. 4; 16, арк. 122; 17, арк. 136; 4, с. 350]

Організаційні ланки	1 945	1 948	1 956	1 961	1 967	1 973	1 978	1 983	1 989
Сільські споживчі товариства	9 075	8 611	5 219	3 921	3 264	1 980	1 419	1 266	1 880
Райспоживспілки	7 49	7 55	7 82	6 02	4 76	3 15	2 70	2 52	3 53
Районні споживчі товариства			3	7	4	1 70	2 19	2 39	1 22

У районних споживчих товариствах були скорочені також певні керівні ланки у порівнянні із райспоживспілками; централізовані такі функції

керівництва як планування, бухгалтерський облік тощо. Відповідним чином як районні споживчі товариства, так і укрупнені сільські споживчі товариства отримали нову ієрархічно побудовану структуру. Зокрема новоутворені сільські та районні споживчі товариства були поділені на дільниці згідно із територіальним принципом. Зазвичай така дільниця формувалась довкола окремого роздрібно-торгівельного підприємства. Тому до тієї чи іншої дільниці відносились пайовики, що обслуговувались у цьому підприємстві. Відповідно в районних споживчих товариствах кількість таких дільниць була більшою, ніж у сільських. Існування таких дільниць було спричинено виключно необхідністю формального дотримання принципів кооперативної демократії. Справа в тому, що саме представники цих дільниць у якості уповноважених представляли пайовиків на загальних зборах споживчого товариства. Зокрема, для проведення звітних зборів у Бахмацькому районному споживчому товаристві було створено 129 дільниць, збори яких проводились один раз на рік або частіше за вимогою пайовиків. На цих зборах заслуховувались також звіти правлінь, контрольно-ревізійних комісій, директорів роздрібно-торгівельних підприємств, магазинів, їдалень, комісій кооперативного контролю. На загальних зборах уповноважених заслуховувались доповіді голови правління і ревізійної комісії. Тут же вирішувались кадрові питання, розглядались основні заходи із покращення роботи товариства.

Згодом з метою поліпшення цієї занадто «розмитой» структури у складі районних споживчих товариств створюються опорні пункти. Це фактично був такий собі центр координації щоденної роботи із пайовиками на низовому рівні. Зокрема, в Бобровицькому районному споживчому товаристві на базі роздрібних торговельних установ створені 32 кооперативні опорні пункти по роботі із пайовиками, що об'єднували 121 дільницю. Вони були створені на основі окремих положень затверджених правлінням товариства від 7 вересня 1981 року. Розміри і розташування дільниць визначались на основі врахування кількості членів-пайовиків та дислокації кооперативних підприємств. Так,

кооперативний пункт в с. Ровенькі цього товариства об'єднував 4 кооперативні ділянки, де мешкало 1200 пайовиків. Він розташовувався при магазині «Господарчі товари», де в побутовій кімнаті було відведено місце під опорний пункт; постійно діючий актив цього пункту складався із 6 осіб.

Кооперативний опорний пункт в с. Кобижчі об'єднував 5 ділянок із 1702 пайовиками. Керівником цього пункту була затверджена економіст магазину, при якому він створений [2, арк. 31]. У Городнянському районному споживчому товаристві, котре нараховувало 28328 пайовиків було створено 23 опорних пункти та 114 кооперативних ділянок, за кожною із котрих був закріплений свій уповноважений [2, арк. 92]. У Козелецькому районному споживчому товаристві було організовано 4 роздрібно-торгівельних підприємства, на базі яких створено 4 опорних пункти (Карпилівський, Козелецький, Остерський, Чемерський), де працювали як працівники торгівлі, так і активісти із складу членів-пайовиків. Ці пункти були обладнанні меблями, довідковими матеріалам та підшивками газет [2, арк. 118].

Для кращої координації роботи уповноважених у період підготовки і проведення зборів із кінця 1970-их рр. було введено посаду групорга. Так, у Бахмацькому районі на Чернігівщині працювало 9 групоргів, котрі із жовтня 1981 р. відвідували постійно діючу школу групоргів, де вивчались питання суспільно-масового контролю в радянській торгівлі, розглядались проблеми зміцнення зв'язків із пайовиками, залучення населення до членства у систему споживчої кооперації, збирання пайових внесків тощо [2, арк. 11].

В системі ж заготівельної діяльності в цей період тривала робота з концентрації управління заготівлями в єдиному апараті районних госпрозрахункових заготівельних контор. З початку 1970 року було ліквідовано 121 розподільчий склад в кооперативах, 19 оптово-торгівельних контор облспоживспілок, а в 10 областях і Укоопспілці – управління заготівель та управління Укоопплодоовоч [12, арк. 55].

Таким чином, структурні трансформації, що відбулись у досліджуваній період у системі споживчої кооперації УРСР призвели до укрупнення ланок, сприяли ще більшій концентрації влади у руках радянсько-партійної бюрократії, одержавленню й знеособленню кооперативної власності, зменшенню і тотальному нівелюванню ролі та значення власника-пайовика.

Список використаних джерел

1. *Державний архів Харківської області*, ф. 1784, оп. 2, спр. 86.
2. *Державний архів Чернігівської області* (далі – ДАЧО), ф. 2569, оп. 1, спр. 2458
3. *ДАЧО*, ф. 2569, оп. 1, спр. 301
4. *Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів]* / Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. – Львів : Укоопспілка, Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
5. *Климов А. П. Советская кооперативная торговля* / А. П.Климов. – М. : Изд-во Центросоюз, 1948. – 158 с.
6. *Про заходи по вдосконаленню і здешевленню апарату управління. Постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 13.10.1969 № 822.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legal-ussr.narod.ru/data03/tex15109.htm>.
7. *Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія* / М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 108.
9. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 1110.
10. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 3014.
11. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 3356.
12. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 3627.
13. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 4122.
14. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 4269.
15. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 458.
16. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 4643.
17. *ЦДАВО*, ф. 296, оп. 8, спр. 4910.
18. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 31, спр. 566.
19. *ЦДАГО*, ф. 1, оп. 32, спр. 520.

20.ЦДАГО, ф. 1, оп. 81, спр. 121.

References

1. Derzhavny`j arxiv Xarkivs`koyi oblasti [State Archives of Kharkiv region], f. 1784, op. 2, spr. 86 [in Ukrainian].
2. Derzhavny`j arxiv Chernigivs`koyi oblasti [State Archives of Chernihiv region (further DACHO)], f. 2569, op. 1, spr. 2458. [in Ukrainian].
3. DACHO, f. 2569, op. 1, spr. 301. [in Ukrainian].
4. Aliman, M. V., Babenko, S. G., Gelej, S. D., Goncharuk, Ya. A., Ly`xolat, Ye. O., Pastushenko, R. Ya. at al. (1996). *Istoriya spozhy`vchoyi kooperaciyi Ukrayiny`* [History of Consumer Cooperatives in Ukraine]. L`viv : Ukoopspilka. 383. [in Ukrainian].
5. Kly`mov, A. P. (1948). *Sovetskaya kooperaty`vnaya trgovlya* [Soviet Cooperative Trade]. Moskow : Centrosoyuz. 158. [in Russian].
6. *O merax po sovershenstvovany`yu y` udeshevleny`yu apparata upravleny`ya. Postanovleny`e czk kpss, sovmy`na sssr ot 13.10.1969 n 822* [On measures to improve and reduce the cost of the machine's control]. (n.d.) legal-ussr.narod.ru. Retrived from <http://legal-ussr.narod.ru/data03/tex15109.htm>. [in Russian].
7. Aliman M. V., Gelej, S. D. at al. (2013). *Spozhy`vcha kooperaciya Ukrayiny`* [Consumer's cooperation in Ukraine]. L`viv : Vy`d-vo L`viv. komercz. Akad. 972. [in Ukrainian].
8. Central`ny`j derzhavny`j arxiv vy`shhy`x organiv vlady` ta upravlinnya Ukrayiny` (dali CzDAVO) [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine (further CzDAVO)], f. 296, op. 8, spr. 108. [in Ukrainian].
9. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 1110. [in Ukrainian].
10. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 3014. [in Ukrainian].
11. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 3356. [in Ukrainian].
12. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 3627. [in Ukrainian].
13. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 4122. [in Ukrainian].
14. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 4269. [in Ukrainian].
15. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 458. [in Ukrainian].
16. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 4643. [in Ukrainian].
17. CzDAVO, f. 296, op. 8, spr. 4910. [in Ukrainian].
18. Central`ny`j derzhavny`j arxiv gromads`ky`x ob'yednan` Ukrayiny` (dali CzDAGO) [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (further CzDAGO)], f. 1, op. 31, spr. 566. [in Ukrainian].
19. CzDAGO, f. 1, op. 32, spr. 520. [in Ukrainian].
20. CzDAGO, f. 1, op. 81, spr. 121. [in Ukrainian].